

APORTACIONS DOCUMENTALS AL PATRIMONI ARTÍSTIC DE DÉNIA I OLIVA (SEGLES XVII I XVIII)

Vicente Gabriel Pascual Montell

Universitat de València / Vicente.Pascual@uv.es

RESUM

Es presenta documentació inèdita sobre distintes obres artístiques de les poblacions de Dénia i Oliva, dos nuclis urbans de la Marina Alta i la Safor, corresponent als segles XVII i XVIII. S'analitzen en primer lloc les capitulacions per a l'obra del cor de Santa Maria del Pi d'Oliva, una obra perduda. Es presenten documents que aporten llum sobre el procés constructiu del temple conventual del Loreto de Dénia, així com respecte al seu patrimoni moble. Igualment, s'analitzen algunes dades sobre peces per a l'ermita de santa Llúcia de dita ciutat, i es presenten algunes notícies sobre artífexs actius en ella. Finalment, es dona a conèixer el paper comitent dels Fernández de Mesa a Oliva i les seues rodalies.

PARAULES CLAU

Dénia, Oliva, Benumeia (Pego), convents, esglésies, ermites, retaules, argenteria.

DOCUMENTARY CONTRIBUTION TO THE ARTISTIC HERITAGE OF THE MARINA ALTA AND THE SAFOR (17TH-18TH CENTURIES).

Vicente Gabriel Pascual Montell

Universitat de València

ABSTRACT

We present hitherto unpublished documents referring to 17th and 18th century works of art in different towns of the comarcas of the Marina Alta and the Safor. We begin with an analysis of the system of patronage involved in the construction of the choir of the church of Santa Maria del Pi in Oliva, a piece of lost architecture. Documents that illustrate the construction process of the church of the convent of Our Lady of Loreto in Dénia and refer to its movable heritage are also presented. The article analyses data about items of movable heritage belonging to the hermitage of Santa Lucia on the outskirts of Dénia and provides information about craftsmen involved in the work. Finally, we describe the part played by the Fernández de Mesa family which commissioned works in Oliva and the surrounding area.

KEY WORDS

Dénia, Oliva, Benumeia, convents, churches, hermitages, altarpieces, silverware.

INTRODUCCIÓ

El present treball té com a objectiu donar a conèixer alguns dels documents inèdits que hem localitzat durant les nostres recerques, relatius al patrimoni arquitectònic i artístic de Dénia i Oliva, dos poblacions de la Marina Alta i la Safor, durant els segles XVII i XVIII. Si bé conformen un corpus escàs en nombre, són testimonis de suficient entitat per a donar llum a distints aspectes que envolten peces patrimonials significatives, no sols en termes formals o estilístics, sinó també socials. Conèixer en quin moment es comissiona certa obra, qui la sufraga o a quins artífexs es recorre, i de quin context procedeixen, ajuda a comprendre de forma molt més clara com es configurava el panorama artístic, productiu i comitent en aquestes terres en un moment històric concret. Així les coses, aquest selecte grup de testimonis documentals pot constituir una fita en la definició d'un relat historiogràfic centrat en la producció artística comarcana.

La peculiar localització dels documents ací mostrats dificulta que l'investigador que focalitza el seu interès en el tema pugui trobar-los fàcilment, car es troben en els llocs més disperss i aliens al context local. Alguns d'ells apareixen tan dissimulats que difícilment podrien ser localitzats ni tant sols recorrent a les més acurades recerques, si no és fruit de la més arbitrària casualitat: per això, res millor que posar-los a l'abast d'un públic interessat. No deixa de ser convenient explicar com aquesta aparent dissimulació o ocultació dels documents no és sinó, precisament, artificial, car la seua ubicació es comprèn fàcilment si repassem la història que s'oculta al seu darrere. Per exemple, que les capitulacions per a l'obra a santa Maria del Pi d'Oliva es troben en un protocol pertanyent a Gaspar Pavia, notari de Xàtiva, que únicament recull actes

rebut en dita ciutat, s'explica senzillament si es té en compte que, habitant un dels obrers a Xàtiva, el comanador es desplaçaria a la capital de la Costera per a concordar l'obra. Dels documents setcentistes dels olivers Fernández de Mesa ens ocupem en l'apartat corresponent.

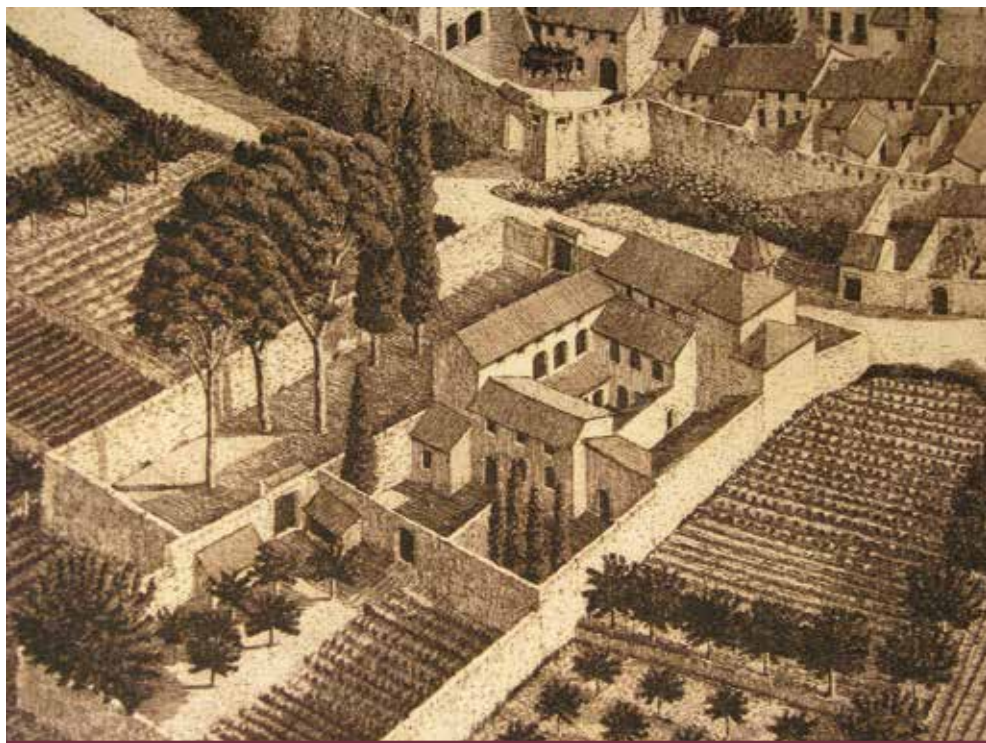
Menció a banda i més esplaiada, per la importància que revesteixen en el coneixement no sols del patrimoni, sinó també de la història i la societat de la Dénia del tomb del sis-cents al set-cents, mereixen els protocols notariaus de Francesc Todó i Josep València. A l'Arxiu Municipal d'Alzira es conserven nou protocols d'escriptures rebudes a Dénia per aquests dos notaris entre els darrers anys del segle XVII i principis del segle següent: es tracta, pel que fa a Todó, dels llibres corresponents als anys 1685, 1686, 1690, 1691 i 1697 (signatures 040/29 a 040/34) i, pel que respecta al notari València, del rebedor de 1698-1699 i els protocols del 1701 i 1702 (signatures 040/36 a 040/38). És fins a cert punt senzill imaginar la trajectòria que degueren seguir els llibres fins a acabar a l'arxiu de la vila del Xúquer. Els primers protocols de Todó, datats del 1680 i 1681, també conservats al mateix arxiu, recullen escriptures rebudes a la Ribera, en alguna de les quals es ressenya que el notari habitava a l'Alcúdia: és probable que fos natural de València, o de la zona mateixa. En algun moment durant el primer lustre de la dècada Todó mudà la seua residència a la capital de la Marina Alta, mantenint-se ací fins la seua mort, ocorreguda al setembre del 1698. A partir d'aquest moment actua com a regent de les seues notes l'esmentat València¹. D'aquest sembla que estigué casat a Dénia i que va mantenir ací la seua notaria fins, almenys, als anys de la Guerra de Successió. Després de la contesa se'l localitza a Alzira, on arriba amb el nomenament d'escrivà de l'Ajuntament borbònic, segurament en recompensa per la seua fidelitat felipista, com tants altres notaris que ocupen càrrecs homòlegs a distintes poblacions. Amb ell degué portar tant els seus protocols com els volums que regentava, per a acabar sent integrats a l'arxiu local en un moment indeterminat. Malauradament, sols es conserven uns pocs llibres dels molts més que recollirien les escriptures rebudes durant anys d'exercici.

Lluny de la nostra intenció es troba tot intent d'exhaurir el contingut de dits protocols en les següents pàgines: la informació que aporten respecte a temes com la vida diària, el comerç, l'administració del marquesat, les elits de poder local, les tensions entre grups socials... i molts altres és tan rica i variada com nombrosa. Així, una altra de les nostres intencions donant a conèixer aquest recull de protocols és que puguin servir per a altres investigacions, empreses des de diferents perspectives temàtiques.

1 El seu protocol del 1697, amb la signatura 040/34, inclou, com a document solt, una sentència del lloctinent de governador de Dénia, don Onofre Gavilà, datada de 1700, juliol 29: amb ella es faculta Josep València, regent de les notes de Todó, a *allargar*, és a dir, a protocolitzar, les minutes dels actes que aquell no va poder registrar en els seus protocols abans de morir, en la data esmentada, assenyaladament els arrendaments concedits per Jaume Verdaguer, ciutadà i batlle, en tant que curador dels fills i hereus de Joan Baptista Vitòria.

L'OBRA DEL COR DEL TEMPLE FRANCISCÀ DE SANTA MARIA DEL PI D'OLIVA

Durant la segona meitat del sis-cents, després d'uns inicis de segle convulsos per a la seua fàbrica, els franciscans de santa Maria del Pi, a Oliva², realitzaren importants reformes en el temple conventual. El 1653 s'havia inaugurat una nova capella per albergar la imatge de la Mare de Déu del Rebollet (MORERA BERTOMEU i CARDONA BALLESTER, 2014, p. 66), en data incerta, però per aquest moment, se l'acrex amb l'afegit d'un nou cos amb funcions de presbiteri, i se'n reforma l'interior. En aquest sentit és especialment útil el document que presentem, per tal com permet conèixer com el 1655 ja s'havia realitzat un revestiment interior de la fàbrica medieval fent ús d'un llenguatge classicista, a base de pilastres, capitells i esgrafiats, que cal replicar en l'aspecte del cor.

Detall del gravat d'Enric Bofi. Oliva al segle XVIII. Gentilesa de Vicent Canet.

La reforma és contractada el 27 de juny del 1655 pel guardià del convent, el franciscà fra Agustí Barberà, amb dos mestres obrers, Josep Navarro, de Xàtiva, i Jaume Pou, de Carcaixent, dos artífexs que, per ara, romanen desconeguts, però que devien ser mestres suficientment reputats per a encarregar-se d'una obra d'aquestes característiques i perquè els religiosos d'Oliva recorren a ells, no sent del seu àmbit més proper.

² Actual església de Nostra Senyora del Rebollet.

Resumint el contingut dels capítols³, l'obra que Navarro i Pou es comprometien a realitzar consistia en l'afegit d'una volta a l'espai corresponent al primer tram del temple des dels peus, a mitjana altura del seu alçat (s'indica que havia de discórrer per damunt de les portes d'accés al cor i campanar), per a servir com a cor. Quedaria compresa entre dos arcs, un adossat al mur on es trobava la porta dels peus i l'altre corresponent al primer tram, i havia de ser una volta d'aljub, és a dir, la formada en creuar-se'n perpendicularment dos de canó, que dona com a resultat quatre panys triangulars, i amb llunets, que es disposarien en els laterals. A nivell tècnic, s'especifica que ha de ser una volta encarreonada, és a dir, que sobre el seu perfil s'havien de construir barandadets paral·lels, de poca llum entre ells, sobre els quals recolzaria, a la part superior, el sòl del cor, pavimentat amb rajols disposats *a sembradillo*, sense que les peces queden ordenades.

Façana de l'església i Col·legi El Rebollet, any 1927. Gentilesa de Vicent Canet.

Són molt interessants les referències a l'aspecte decoratiu de l'obra: s'havia de recobrir amb una epidermis decorativa a la manera clàssica, seguint l'ordre dòric, composta de pilastres sobre la qual discorreria un entaulament format de cornisa i arquitrav, «conforme lo pidiere el arte a lo moderno». Tota la seua superfície seria lluida amb guix blanc, i la seua decoració es limitaria a «*faxas a lo moderno*», és a dir, a base

³ 1655, juny 27. Xàtiva. Capítols entre el guardià del convent franciscà d'Oliva i els obrers Josep Navarro, de Xàtiva, i Jaume Pou, de Carcaixent, per a l'obra del cor de l'església de Santa Maria del Pi. APPV: protocols de Gaspar Pavia (1653 i 1655), 19.621, s/f. Per a un millor coneixement, remetem a l'Annex, document 1, on es troben sencerament transcrits.

de bandes estretes i lleses realitzades amb esgrafiats, i a un floró de guix, decorat amb relleus, centrant la volta, amb quasi un metre de diàmetre, que, en proporció, dona a entendre les dimensions que assoliria la volta. S'especifica que la peça s'havia de realitzar a imitació de la que existia al cor de la Murta, una dada interessant, car es desconeix quin aspecte presentava aquesta estructura al monestir jerònim d'Alzira.

Cobrint el sostre en el tram corresponent al cor, els obrers construïrien una segona volta, en aquest cas amb barandat. No s'especifica més que ha de ser «*conforme la de baxo*», de la qual cosa es podria inferir que havia de ser també una volta d'aljub. En eixe cas, el resultat final seria similar a la cobertura del tram del presbiteri, d'una cronologia propera, quedant la resta del temple, potser, sense cobrir amb volta encara. Sí que ho estaven ja les capelles laterals, car els obrers s'obliguen, més avall, a cobrir la capella que quedava a l'altura del cor i fins al campanar segons el model de les restants de l'església. Ací es repetia el mateix esquema decoratiu, amb la mateixa cornisa, a excepció del floró, que encara estava en dubte si realitzar-lo en guix, com en la volta inferior, o en talla de fusta.

Emparada sota el cor quedava la porta d'accés al temple des del claustre, que havia de ser tan gran com fora possible i decorada amb les corresponents faixes i amb «*la cara del arco trepada*», és a dir, amb esgrafiats, probablement d'arrel vegetal. Es tracta de la primera referència explícita a la tècnica en les capitulacions (si bé entenem que les faixes també es realitzarien amb ella, com és habitual en el moment): és aquest un moment d'extensió i assentament de l'esgrafiats en l'arquitectura valenciana, quan comença a aparèixer en la majoria de contractes i obres i, per tant, no es estrany que els frares del Pi volgueren ornar el seu temple amb ells. En un lateral, segurament junt a aquest trànsit, quedava l'escala, coberta amb una volta quadrada o de pastera, tam-

bé decorada amb un floró. L'accés al cor des d'aquesta es cobriria amb una volta plana. Com es pot veure, es fa ús d'un ampli catàleg de voltes, per donar solució a cada problema concret que plantejava l'adaptació a l'espai disponible.

Els altres capítols són els corrents en aquest gènere de contractes: els obrers s'obliguen a entregar l'obra amb bona qualitat, sota pena d'haver-la de refer; el convent s'obliga a entregar el pertret necessari, i els artífexs a posar les ferramentes.

Cor de l'actual església del Rebollet (sobre l'entrada). Gentilesa de Vicent Canet.

Altar major de l'actual església del Rebollet on es pot apreciar l'estuc franciscà. Gentileza de Vicent Canet.

El preu pel qual s'entrega l'obra són 180 lliures, una quantitat en principi no massa elevada, però suficient si es té en compte tant que el convent es feia càrrec de la provisió del materials com que l'obra es limitava a l'afegit de dos voltes sobre l'estructura ja existent i a la construcció d'una escala amb les respectives cobertes, a més del lluit i decoració d'aquest tram amb els corresponents esgrafiats.

Els capítols analitzats donen a entendre que es tracta d'una intervenció molt en la línia de l'arquitectura valenciana del seu moment, tant en la concep-

ció estructural, en el repertori de voltes emprades, com en els aspectes decoratius. Malauradament, ara per ara no és possible apreciar completament la reforma, car sols es conserva, sembla que amb bastant integritat, la part arquitectònica. Pel que fa a la decoració, degué ser retirada, potser, en la segona meitat del segle XVIII, moment en què pot datar-se el revoc decoratiu actual de tot el temple.

L'OBRA DEL CONVENT DE LA MARE DE DÉU DEL LORETO DE DÉNIA

Els anys finals del segle XVII són d'especial efervescència arquitectònica i artística a Dénia, reflex d'una pròspera situació econòmica, poc després tallada de forma abrupta amb els efectes de la Guerra de Successió. Els abans citats protocols de Todó informen de distintes obres en alguns dels edificis religiosos de la ciutat, alguns dels quals es conserven amb major o menor integritat, mentre altres han desaparegut sense deixar rastre. Per exemple, es té notícia que el 1697 hom pretenia fer obres d'alguna entitat al convent de sant Antoni de Pàdua: Teresa Gavilà, muller del ciutadà Carles Gavilà, llegava en el seu testament part del bé d'ànima a la comunitat franciscana, destinant 8 lliures, concretament, «per ajuda a la obra que se ha de fer en lo dit convent»⁴. Malauradament no coneixem en què consistien aquestes obres, ni tan sols si s'arribaren a realitzar, car la fàbrica del convent va patir els efectes de la contesa i necessità una reconstrucció sencera a partir d'inicis del segle XVIII (GISBERT SANTONJA (dir.), 1991, p. 31).

⁴ 1697, novembre 23. Dénia. Testament de Teresa Gavilà. AMA: protocol i rebedor de Francesc Todó (1697), 040/34, s/f.

Antiga porta d'accés al convent.
Arxiu Municipal Dénia, AMD

L'empresa arquitectònica més important i interessant, a més de la millor documentada, és la construcció del nou temple per al convent de la Mare de Déu del Loreto, de monges agustines descalces, que ja ha estat treballada en distintes obres, destacant per la seua atenció i per la profusió de notícies documentals el llibre de Sesar Pérez i Canet Llidó (2005, sobre el procés constructiu i l'obra final vid. pp. 83-84; pp. 154-162) dedicat al convent. Són moments de certa bonança econòmica, situació que aprofiten la majoria de convents de la geografia valenciana per a mudar les seues fàbriques i l'aixovar moble dels seus temples: les monges del Loreto no perderen l'oportunitat per actualitzar l'aspecte del seu temple.

Les monges havien fermat capitulacions per a emprendre l'obra de l'església el 19 d'abril del 1683, davant el notari Onofre Gavilà, qui després adquirirà la condició de noble i es retirarà de l'ofici: malaauradament, sembla que no es conserven els seus protocols. L'estall fou concedit a Rafael Martí, obrer de València, per un total de 3000 lliures⁵. És un mestre d'obres important en el moment. Professional al servei de la noblesa de la capital⁶, va intervenir directa o indirectament en la major part de les empreses arquitectòniques més importants del moment. Participa en les obres de major significació en València, com les de l'església del Temple (GONZÁLEZ TORNEL, 2010, p. 59, p. 74, p. 136); el seu dictamen es va escoltar, junt amb el dels més grans arquitectes i teòrics del seu temps, per a concedir l'obra de la Porta dels Ferros de la catedral a Conrad Rudolph, en 1701 (PINGARRÓN, 1998, p. 133; GONZÁLEZ TORNEL, 2005, pp. 263-264; GONZÁLEZ TORNEL, 2010, p. 34). Després de prendre l'obra de l'església, la seua presència fou constant: es feu càrrec de distintes obres a la ciutat, prenent especial rellevància a Oliva, on va entregar traces per al campanar de sant Roc, el 1696, i per a la reconstrucció de la parròquia de santa Maria, en 1704, en aquest cas refusades (COTS MORATÓ, 1989, p. 27). De fet, reapareix a principis del XVIII també a Dénia, visurant obres en el castell.

⁵ Coneixem la data de les capitulacions, el notari que les rep i el muntant total de l'estall gràcies a referències citades en altres documents, especialment en el referenciat en la nota 16.

⁶ 1703, febrer 25. València. Àpoca de Rafael Martí, obrer de València, a don Felip Lino de Castellví Joan Ximenes de Urrea, comte de Carlet, per 50 lliures, a compliment de totes les obres fetes en les seues cases i possessions. APPV: protocols de Vicent Clara (1703), 10.442, s/f.

És fàcil conèixer el resultat de l'obra, car es conserva l'església, però l'absència de capitulacions impedeix conèixer molts aspectes relatius a aquesta, especialment l'autoria de les traces i dels capítols mateixos (SESER PÉREZ i CANET LLIDÓ, 2005, p. 162). A pesar que Martí aparega, en les referències posteriors citades, sols com a prenedor de l'estall, les conegudes capacitats com a tracista i el notable reconeixement com a expert de què gaudia impulsen a pensar que també podria haver sigut l'arquitecte planificador.

La construcció del temple avançà a bon ritme i es completa en uns huit anys, un lapsus molt ajustat per a una obra del seu volum i característiques. Açò no hauria estat possible sense un finançament abundant i constant, que permetés fer front a la compra de materials i al pagament periòdic dels terminis de l'estall als obrers. Així, consten pagaments regulars a Martí. El 7 de març del 1686 atorga haver rebut a compte un total de 1230 lliures, incloent les 600 per les quals fermà àpoca davant Gavilà (segurament es tractava de la primera paga de l'obra)⁷. El 12 de desembre d'eixe any, poc després d'haver-se col·locat el penell sobre la cúpula, acte indicatiu que la construcció d'aquesta ja estava acabada (SESER PÉREZ i CANET LLIDÓ, 2005, p. 156), havia cobrat un total de 1673 lliures⁸, més de la meitat del preu de l'obra⁹.

L'absència de llibres de comptes específics per a l'obra o altra mena de documents impedeixen conèixer quins artífexs hi prengueren part. No obstant, existeix una sèrie de documents notariaus que fan referència a alguns obrers forans que ben bé podrien haver treballat en l'obra sota les ordres de Martí, com Bernabé García¹⁰ i Pere Gómez¹¹.

Les despeses a les quals la comunitat va fer front en el procés de reconstrucció de l'església degueren ser molt elevades, car cal tenir en compte que no es limiten a les quantitats entregades als obrers; també havien de pagar la compra de materials. Aquesta qüestió, que sol passar un tant desapercibuda en la majoria d'obres, és bastant coneguda per al cas del Loreto. Es compta amb referències sobre l'adquisició de partides de matèries primeres necessàries (SESER PÉREZ i CANET LLIDÓ, 2005, p. 84), algunes de les quals assoliren alts preus i requeriren infraestructures prèvies, com és

7 1685, març 7. Dénia. Àpoca de Rafael Martí, obrer de València trobat en Dénia, a la priora i monges del convent del Loreto, per 1230 lliures a compte de l'obra de l'església («*ad compotum in quo fabrica sacelli sub invocatione Virginis Marie a Loreto*»). AMA: protocol de Francesc Todó (1685), 040/29, s/f.

8 1685, desembre 12. Dénia. Àpoca de Rafael Martí, obrer de València trobat en Dénia, a la priora i monges del convent del Loreto, per 1673 lliures de les 3000 per les que contractà l'obra de l'església. AMA: protocol de Francesc Todó (1685), 040/29, s/f.

9 En SESER PÉREZ i CANET LLIDÓ, 2005, p. 84 s'assenyala que Martí cobrà 1673 lliures a compte de l'obra de l'església però, sense dubte, per haver mancat documentació no s'assenyala el cost total d'aquesta. Dita quantitat es correspon, com diem, al total pagat el 1686, quan es gira visita al convent, de la documentació de la qual s'obté la dada.

10 1685, març 11. Dénia. Bernabé García, obrer de València habitant a Dénia «*por ciertos negocios*», dona poder a Pedro Martín, oncle seu, del lloc de Luco, en Aragó (segurament Luco de Jiloca, en Terol), per a cobrar i plets. AMA: protocol de Francesc Todó (1685), 040/29, s/f. García reapareix com a testimoni en un altre acte per Todó el 7 d'abril d'eixe any.

11 1686, gener 4. Dénia. Possessió del benifet de Santa Paula per Poncià Galán, clergue. Pere Gómez, obrer de València, actua com a testimoni. AMA: protocol de Francesc Todó (1686), 040/30, s/f.

Façana de l'església del convent de les Agustines de Dénia. AMD.

el cas de les rajoles. La fabricació d'aquestes peces es contractà amb Joan Baptista Fornells, *laterario* o rajoler de la ciutat: es desconeix el cost total de la seua feina, però el 26 de novembre del 1686 ja havia cobrat un total de 624 lliures, 19 sous i 6 diners, quantitat que, sense dubte, degué augmentar en els anys següents¹².

Tot el que hem exposat mostra com per a emprendre una obra de la importància de la present els seus promotors necessiten no sols un bon mestre d'obres o artífexs de confiança, també d'uns notables dots organitzatius i socials, imprescindibles per a atraure fons i assegurar la viabilitat de l'empresa. Aquestes virtuts i capacitats radica-ven en la que es perfila com la principal impulsora del projecte, sor Teresa de Jesús, la priora del convent al moment d'iniciar la construcció. Dita en el segle Teresa Esteve Gavilà, procedent de famílies de ciutadans, rendistes i negociants locals, professà a principis de la dècada de 1650 (SESER PÉREZ i CANET LLIDÓ, 2005, p. 121). A la ja complexa obligació de dirigir i assegurar el sosteniment d'una nombrosa comunitat¹³,

12 1685, novembre 26. Dénia. La priora i clavàries de convent atorguen rebre de Joan Baptista Fornells, rajoler, 300 lliures que confessà deure amb acte rebut per Onofre Gavilà (no s'indica la data), retingudes del preu de les rajoles fetes per a l'església. En l'acte següent, Fornells atorga rebre de les monges 624 lliures, 19 sous i 6 diners del preu de teules i rajoles fetes per a la construcció de la nova església, cobrades 300 en el preu d'una casa comprada al convent (a la qual faria referència el primer acte), i les restants en diners. AMA: protocol de Francesc Todó (1685), 040/29, s/f.

13 És difícil calcular el nombre exacte de monges que acollia el Loreto en aquest temps, perquè els actes notariais que requereixen la intervenció de la comunitat es resolen amb la participació de la major part, que no la totalitat, d'elles. A més, sols intervenen les monges de cor o de "vel negre", no les d'obediència, dedicades als quefers diaris, excloses de la gestió i administració del convent. En tot cas, els actes on participen la majoria de les monges en la dècada de 1690 assenyalen el nom d'un 16 o 17 germanes de cor i, per tant, el nombre d'aquestes, amb les no presents, podria arribar a una vintena.

se sumà la no menys dificultosa tasca de cercar finançament per a les obres, en la qual podem trobar-nos-la habitualment al llarg dels protocols de Todó, cobrant deutes i censals, pagant quantitats i fent compromisos. Així, el 8 de juliol del 1685 capitaneja les monges en ferma de capitulacions amb Agustina Bellviure, viuda de Francesc Baldovinos, de Vinaròs, per a concretar el dot de la filla d'aquesta, Francesca. Trobant-se el convent «tan menesterós» per les obres, les monges l'accepten per 400 lliures en ajuda a la fàbrica de l'església: si Francesca, finalment, refusava i no professava, o si moria abans de fer-ho, la comunitat tornaria dita quantitat a un interès del 5 % cada 100 lliures¹⁴. Era una operació que comportava importants riscos econòmics per al convent, però sembla que arribà a bon port, car Francesca acabà professant el 1691 amb el nom de sor Francesca de l'Esperit Sant (SESER PÉREZ i CANET LLIDÓ, 2005, p. 122).

La tasca de sor Teresa de Jesús fou reconeguda tant per l'arquebisbe fra Joan Tomàs de Rocabertí com per les seues companyes. Així, conclòs el seu trienni, el 12 de novembre del 1685 les monges es congreguen i, a proposta de dit arquebisbe, feta amb carta del dia 2, i amb llicència d'aquest, obtinguda el 6, decideixen reelegir la priora en el càrrec fins a la total conclusió de l'obra. Els motius que exposen estan clars:

«no sols auria cuydat fins huy dels auments de dit convent, fent lo degut de son exercissi, si també hauria procurat emprendre la obra de la igllesia, sots invocasió de Nostra Señora del Oretó y Sanch de Jesuchrist, que huy, al present, se troba molt adelantada y en parache, que ab sa ajuda [falta] en breus dies se conseguirá el veure's colocar a la Sacratíssima Verge Maria ab son fill preciós sacramentat en dita igllesia <i> fàbrica nova»¹⁵.

El 16 de desembre del 1686, amb escriptura rebuda a València per Josep Salat¹⁶, sols tres anys després de fermar-se les capitulacions, havent cobrat poc més que la meitat del seu import i quan l'obra es trobava – no obstant les encomiàstiques paraulles referides a la priora – encara endarrerida, Rafael Martí renuncia a l'estall. En l'acte nomena expert per a valorar l'import tant l'obra que havia realitzat fins al moment com l'enderroc de l'església vella, obligant-se a tornar qualsevol quantitat que hagués cobrat de més per la seua feina. Martí tria Francisco Navarro com a expert, mentre les monges recorren al reputat Francisco Padilla (GONZÁLEZ TORNEL, 2005, pp. 40-55), un personatge proper a Martí, els dos mestres d'obres de València que haurien de viatjar a Dénia per a realitzar la visura: en cas de discòrdia entre els dits, el vot superior recauria en l'arquebisbe Rocabertí, qui triaria un tercer expert. Les monges fermen escriptura d'acceptació de dita renúncia pocs dies després, el 22 del mateix mes, i confirmen la tria de Padilla com a expert. Els motius que portaren Martí a abandonar

14 1685, juliol 8. Dénia. Capítols entre les monges del convent del Loreto i Agustina Bellviure, pel dot de la seua filla, Francesca Baldovinos. AMA: protocol de Francesc Todó (1685), 040/29, s/f.

15 1685, novembre 12. Dénia. Les monges del Loreto reelegixen com a priora a sor Teresa de Jesús. AMA: protocol de Francesc Todó (1685), 040/29, s/f.

16 No hem localitzat, per ara, els protocols d'aquest notari. Les referències a l'acte que segueixen estan extractades de l'acceptació a la renúncia feta per les monges.

l'obra no queden explicitats, encara que és senzill pensar que s'hauria compromès en una altra empresa d'importància i abandonaria aquesta per a dedicar-se a aquella, potser deixant a Dénia algun mestre de la seua confiança¹⁷. Així, no sembla que la comunitat respongués especialment agreujada a l'acció de Martí, i la rapidesa amb què fermen l'acceptació de la renúncia indica sense dubte que s'hauria fet de comú acord de les parts.

Considerant les dates, probablement el 1687 Padilla i Navarro realitzaren la vi-sura, i es fermarien noves obligacions amb el mestre que prengué a càrrec l'obra. És més que probable que els actes corresponents foren rebuts per Todó, notari de confiança de les monges en aquells temps, però l'absència de protocols o notals corresponents a aquest any impossibiliten que puguem validar la hipòtesi. Malauradament, desconexim com degué seguir el transcurs de les obres, perquè no hem localitzat cap altre testimoni que en parle. En tot cas, va concloure en uns huit anys, que podria ser el temps que s'hi havia previst, car el 10 de juny de 1691 (SESER PÉREZ i CANET LLIDÓ, 2005, p. 84) el Santíssim es tornava a reservar al temple, donant-se per inaugurat.

Inclús abans de concloure's l'obra es plantejaren moltes qüestions relatives al seu forniment moble. Entre aquest, pren especial relleu tot allò relatiu a l'aixovar litúrgic: d'aquest, una peça a la qual es presta una especial atenció és la custòdia, tant per la seua materialitat com per la comitent que s'encarrega de sufragar-la.

Per a entendre-ho cal que ens remuntem a l'any 1649. El 5 de setembre¹⁸, l'endemà d'haver desembarcat al port de la ciutat, Mariana d'Àustria, futura muller de Felip IV, penetra en la clausura del Loreto. Durant la seua visita prometé a les monges recompensar l'amabilitat que li havien demostrat embellint la custòdia que havia regalat don Gregori Palmir, prevere, síndic del dit convent. Sembla, per descripcions posteriors, que es tractava d'una peça de dimensions reduïdes: per la cronologia, data-da abans de 1649, podem inferir que seguia la tipologia més habitual de l'època, la de custòdia de Sol. No contenta amb complir la seua promesa, més avant, segurament quan és assabentada que s'estava reconstruint l'església, la reina promet realitzar una custòdia nova: així, el 28 d'abril del 1684 havia manat als argenters reials fer una nova custòdia que fos digna de la seua funció. En agraïment a la reina mare tant per haver fet daurar la custòdia original com per la comissió d'una altra de nova, les monges li concedeixen el patronat de la capella de la Mare de Déu de la Soledat (la primera del costat de l'epístola des dels peus o, segons l'escriptura, la situada a l'angle nord del temple), que a tal efecte havien ornat amb un escut amb les armes reals tallades en alt relleu, una peça que actualment no es conserva. A més, prometien celebrar-li la festa de dita advocació cada 22 d'abril i, morta la reina, celebrar un aniversari anual els 3 de novembre a la seua intenció, la del seu fill, Carles II, i la dels seus avantpassats¹⁹.

17 1686, desembre 22. Dénia. Escripura d'acceptació per part del convent del Loreto a la renúncia de l'estall de l'obra feta per Diego Martí. AMA: protocol de Francesc Todó (1686), 040/30, s/f.

18 Segons el document, car segons relacions contemporànies, extractades per CHABÁS, 1874, pp. 126-127, en la seua narració de la visita reial, la reina visità el convent el dia 8.

19 Tot en: 1685, gener 13. Dénia. Escripura de cessió de la capella de la Mare de Déu dels Dolors per les monges agustines descalces del convent de Nostra Senyora del Loreto a la reina mare Mariana d'Àustria. AMA: protocol de Francesc Todó (1685), 040/29, fols. 26v-30r (factici). Vid. Annex, document 2.

Campanar del convent de les Agustines de Dénia. AMD.

L'any vinent, les dos peces estaven preparades per a ser remeses a Dénia. La reina mare confia la missió a dona Elvira Ponce de León, marquesa de Villanueva de Valdueza (viuda de Fadrique de Toledo Osorio), la seua cambrera major. Aquesta, al seu torn, delega la comesa en la marquesa de Guadalest, probablement atenent a les seues majors connexions valencianes, amb carta del 3 de juliol. Esta, finalment, tramet les custòdies al convent per mitjà de don Isidor Mateu i Silva, noble d'origen valencià, fill del jurista Llorenç Mateu i Sanç i de la marquesa d'Orani, que es mou en els cercles madrilenys del moment, donant-li carta per a tal fi el 28 d'agost. El dia de sant Lluc, comptant a 22 d'octubre de 1686, les custòdies són entregades a la comunitat: la nova és descrita com «grande, de hermosa fábrica», i en un altre document «más grande, del modo que ahora se acostumbra» (SESER PÉREZ i CANET LLIDÓ, 2005, p. 85); de la menuda es diu que ha quedat «adresada»²⁰. Lamentablement, no es conserven aquestes dos peces, una de les quals almenys podríem considerar, en propietat, una mostra de l'argenteria barroca cortesana. Segurament foren destruïdes l'any 1707.

No menys atenció es posa en l'obra del nou retaule major. Per a una peça de la importància central que aquesta revesteix en qualsevol temple es recorre a un escultor de València, Vicent Ravanals, pertanyent a una notable família de fusters i escultors de

²⁰ Tot extret de: 1686, octubre 18. Dénia. Les monges del Loreto de Dénia atorguen haver rebut les dos custòdies que havia remocat i fet, respectivament, la reina mare Mariana d'Àustria. AMA: protocol de Francesc Todó (1686), 040/30, fols. 272r-274v (facticis). Vid. Annex, document 3.

Cor alt del convent de les Agustines. AMD.

la capital. Es tracta encara d'un mestre poc conegut, si bé en dates recents s'estan fent aportacions interessants sobre la seua obra, documentant-li la participació en el retaule de sant Josep de la parròquia de Sant Bertomeu de València i realització d'un retaule per a la confraria del Rosari de Benicarló (1705) (CORBALÁN DE CELIS Y DURÁN, 2021, p. 256-257 i p. 255, respectivament), o el que ens ocupa.

Les capitulacions per a l'obra es feren el 19 d'agost del 1695 davant el notari Todó: el protocol d'aquell any, precisament, no es conserva, fet que, sumat a l'escàs coneixement que es té de la producció de Ravanals, fa difícil imaginar l'aspecte que presentava. El retaule es capitula per 700 lliures, una quantitat elevada, indicativa d'unes dimensions assenyalades i un nivell alt pel que fa al treball de talla i escultura. En el moment de contractar l'obra Ravanals ferma àpoca per 350 lliures. Però, com veurem, les monges no arribaren a entregar dita quantitat. Dos anys des-

prés la fàbrica es retardava, fet al qual Ravanals responia argüint que necessitava 180 lliures per a la seua feina i sosteniment. Per a poder acabar l'obra a la major brevetat, les monges condescendeixen a pagar-li 100 lliures en l'acte, transferint-li deutes contra distints creditors censalistes per pensions endarrerides, altres tantes durant agost del 1698, quan hauria d'instal·lar el primer cos en el lloc, i 150 per a Nadal del 1699, quan devia haver conclòs la seua feina²¹.

Les desavinences per qüestions dineràries entre la comunitat i l'escultor passen a majors. Açò obligà a fermar nous capítols entre les parts el 2 de juny del 1698, tres anys després de capitular l'obra i quan ja s'havia realitzat l'avantddita cessió. El seu contingut afecta únicament termes econòmics i de terminis: el primer ítem insisteix que el contracte rebut per Todó, on s'especificava l'aspecte que havia de presentar l'obra, quedava amb tota la validesa i ferma. És per a nosaltres una llàstima que el nou conveni no afectés la concepció del retaule, car així comptaríem amb uns capí-

21 1697, novembre 6. Dénia. Cessió de deutes i compromís de les monges del Loreto a Vicent Ravanals, escultor de València. AMA: protocol i rebedor de Francesc Todó (1697), 040/34, s/f.

tols que informarien del seu aspecte. En aquest nou document, donat a conèixer per Corbalán de Celis Durán (2021, p. 255), es segueix mantenint el preu de l'obra, però varien els terminis de pagament. Devent-se-li encara 600 lliures del total, Ravanals assumia el compromís de fermar àpoca (com fa tot seguit) per 172 lliures, les que havia avançat el doctor Joan Baptista Verdaguer a compte de les 350 que hauria d'haver cobrat de certa administració que s'havia creat per a una almoina destinada a l'obra, segons s'estipulava en els capítols primers (que, sembla, no disposava de fons) i per les quals ja havia fermat àpoca, a pesar de no haver-les rebut. Restaven a cobrar 428 lliures. Es tornen a repetir els terminis i condicions de pagament indicades en el document anterior: per al 15 d'agost d'eixe any, quan hauria d'haver instal·lat el cos inferior del retaule, 100 lliures, i per al 30 de desembre del 1699, havent entregat el cos superior, altres 150 lliures. En cas de no haver entregat i disposat el retaule complet per a dita data, se li descomptarien 50 lliures del total, que es destinarien a pagar la conclusió de l'obra per un altre mestre, a qui Ravanals hauria d'entregar la traça realitzada, sense poder cobrar res per ella. En contrapartida, l'escultor havia de donar per fiança Hipòlit Ravanals, el seu germà, també un conegut fuster i escultor. Tot indica que l'escultor va complir amb l'estipulat, però no així les monges, perquè el juny del 1699 Ravanals cedia a mossèn Joan Ortells el dret de cobrar certes quantitats degudes per haver instal·lat el retaule a l'església (CORBALÁN DE CELIS Y DURÁN, 2021, pp. 255-256).

El moble original es degué perdre al segle XVIII, siga pocs anys després de la seua fàbrica, amb la conquesta borbònica de la ciutat, siga abans de 1778, quan el campanar es desplomà sobre el presbiteri (SESER PÉREZ i CANET LLIDÓ, 2005, p. 164), i data entorn de la qual es pot datar el retaule que ocupava el presbiteri de l'església fins a la seua destrucció en 1936, conegut per mitjà de les fotografies de l'interior del temple (GISBERT SANTONJA, (dir.), 1991, p. 26, p. 28; SESER PÉREZ i CANET LLIDÓ, 2005, p. 162).

L'ERMITA DE SANTA LLÚCIA DE DÉNIA. EL FORNIMENT MOBLE D'UNA CONSTRUCCIÓ MEDIEVAL

El convent del Loreto no és l'únic edifici religiós a la Dénia de l'època que és objecte d'intervencions artístiques. Un cas poc conegut, per gairebé gens documentat, és l'ermita de santa Llúcia. Es tracta d'un edifici d'origen medieval, de dimensions discretes: no obstant, a finals del sis-cents va assumir les funcions d'hospital de la ciutat. Informa de tal circumstància el testament de Sebastià Rubí, que era l'ermità en 1690: «*Item, done, dexe y llegue al hospital de la present ciutat de Dénia tota la roba blanca y una caixeta que tinch, lo qual llegat li fas per a usos de dit hospital, que al present està en la hermita de la glorioussa Senta Llúcia*». És de creure, per tant que en algun moment s'adossà a l'obra medieval algun edifici amb funcions hospitalàries (entenent per tals l'hostatge de pelegrins, captaires i altres transeünts d'escassos recursos): les actuals habitacions de l'ermità pareixen més aviat correspondre al segle XVIII, i de

totes formes semblen un tant limitades per a acollir tant el guarda del temple com els hostes. Igualment, Rubí llega 13 lliures que li devia mossèn Agustí Verdaguer, prevere que actuava com a majordom de l'ermita, perquè del preu es fabriqués una casulla i una cortineta de tafetà amb la que cobrir la imatge de la santa: en els codicils revoca aquesta clàusula quan Verdaguer li recorda haver-li pagat ja dit deute. Dos ítems són especialment interessants:

Item, done, dexe y llegue // a la hermita de Senta Llúcia quinze lliures que me és deutora la viuda de Roch Gavilà de Lluís, les quals hachen de servir per a pagar a Francisco Cabrera el retaule, lo qual quede a càrrec del machordom de dita hermita. [...] *Item*, done, deixe y llegue al reverent clero de la present ciutat (sic) lo caliz que fíu yo, que està en Senta Llúcia, lo qual llegat li fas ab pacte y obligasió que el hacha de deixar sempre que serà menester per a dita hermita de la gloriosa Senta Llúcia.

El primer informa que en eixe moment s'està realitzant el retaule major de l'església. En tant que les 15 lliures llegades han de servir per a pagar a Francesc Cabrera, es pot inferir que aquest és l'artífex. És la possibilitat més segura, car Cabrera era un fuster reputat i cercat per a les feines de fusteria més compromeses de la ciutat, i se'l troba en alguns encàrrecs d'obres civils que podrien implicar treball de talla.

Per altra banda, el document acredita que Rubí fou el comitent de la darrera peça

Vista actual de l'ermita de Santa Llúcia (Dénia). AMD.

que es conserva del patrimoni moble de l'ermita, el calze amb la imatge de la patrona en la base (GISBERT SANTONJA (dir.), 1991, p. 65), permetent donar una datació aproximada per a l'obra, car el 1690 ja s'hi refereix com a feta («*que fíu yo*»). Com a comitent preocupat pel futur de la peça, tracta d'assegurar la seua conservació llegant-lo al clergat, i encara en els codicils l'encomana a mossèn Verdaguer i als seus successors

en la majordomia, sempre obligant a prestar-lo quan les funcions religioses realitzades a l'ermita ho requereixen. Rubí fa finalment hereva la seua ànima, per tal que els seus béns es destinen a misses²². El testament i codicils, els únics documents que coneixem en referència a la seua vessant com a comanador artístic, ens proporcionen la imatge d'una classe de comitents que a l'època devia ser abundant, encara que es coneix malament per l'absència de documents referents a la seua activitat: aquells que encomanen no grans empreses arquitectòniques o decoratives, sinó obres més menudes, o que ajuden a la realització d'alguna que ja està en curs amb la seua almoïna, en la majoria d'ocasions per motius devots.

D'ARTÍFEXS PRESENTS EN LA MARINA ALTA. UN PANORAMA POC CONEGUT

Entre finals del segle XVII i principis del XVIII es documenten distints artífexs a Dènia. Malauradament, en molts cassos, la seua aparició en el registre documental és purament testimonial, fet que, sumat a l'escassetat de fons notariais i a l'absència d'una altra tipologia de fonts, complica molt conèixer a quines tasques es dedicaven. Eixe és el cas dels argenteres que apareixen habitant a la ciutat de Dènia en els protocols dels notaris Todó i València. Alguns apareixen com a simples testimonis d'actes aliens, com Baptista Bernat²³ o Francesc Almella²⁴, i en altres casos els actes que fermen són relatius a qüestions econòmiques. Per exemple, Miquel Balaguer apareix en distints actes relatius a la venda d'algunes terres que la seua muller, Teresa Rosell, posseïa en Montcada, Foios i Massarrojos²⁵. En una mostra d'una vintena de protocols són, proporcionalment, pocs noms: açò podria indicar a primera vista que hi havia pocs artesans dedicats a l'argenteria a Dènia. Són unes conclusions discutibles, tant per l'escassetat de fons notariais, que pot abocar a dits resultats, com pel coneixement del context local, amb una classe ciutadana acomodada i amb abundants peces d'argenteria i joieria en els seus inventaris.

En proporció, com és lògic, apareixen molts més artesans dedicats al món de la construcció: s'hi cita una abundant nòmina d'obriers i fusters, intervenint especialment en peritatges. La majoria són de procedència local, si bé n'hi ha alguns que, no obstant constar com a habitants de Dènia, semblen de procedència forana. És el cas de Gabriel Paradís, fuster que residia per aquell temps a la ciutat. El 12 de desembre

22 1690, maig 6. Testament de Sebastià Rubí, ermità de Santa Llúcia. 1690, maig 9. Dènia. Codicils de Sebastià Rubí, ermità de Santa Llúcia. AMA: protocols de Francesc Todó (1690), 040/32, s/f.

23 1685, novembre 12. Dènia. Les monges del Loreto reelegeixen com a priora sor Teresa de Jesús. AMA: protocol de Francesc Todó (1685), 040/29, s/f.

24 1701, febrer 20. Dènia. Caterina Reig, viuda de Josep Roger, i Crescenci Roger, llaurador, de Mula, atorguen deure certa quantitat al mercader Ramon Merchendia. AMA: protocols de Josep València (1701), 040/37, s/f.

25 1701, abril 22. Dènia. Procura de Teresa Rosell a Miquel Balaguer, argenter, el marit, per a vendre terres; 1701, maig 6. Dènia. Teresa Rosell es constitueix en principal obligada en les vendes de terra a carta de gràcia fetes pel marit en anys anteriors; 1701, juliol 24. Dènia. Miquel Balaguer i Teresa Rosell atorguen deure 28 lliures a Jaume Colàs, blanquer de València, per tractes haguts entre ells. AMA, *protocols de Josep València* (1701), 040/37, s/f.

de 1686 Mariana Cabrera Moreno, donzella, filla de Vicent i Marta, potser parenta dels fusters Cabrera, firma una acta per la qual allibera dit Paradís de la paraula de matrimoni que aquest li havia donat²⁶. El més curiós del cas és que a l'acte assisteixen com a testimonis Joaquim Ximeno, pintor, i Jesualdo Martínez, daurador, que consten també com a habitants de Dénia. De Martínez res sabem, però Ximeno ha estat estudiat (LÓPEZ AZORÍN, 2006, p. 99). Fill d'un pintor del mateix nom, és conegut per haver contret segones núpcies amb Maria dels Àngels d'Espinosa i Mascó, descendent de la prestigiosa saga de pintors, actius a València durant tot el segle XVII. Sembla ser que Ximeno va trobar el seu mercat al sud valencià, car la seua presència a la capital és escassa a partir d'aquests anys i fins a la seua mort, que ocorre el 1711 precisament a Oliva²⁷. Per ara no s'ha localitzat a la zona cap obra documentada d'aquest artífex, però tal volta la comparació formal podria aportar llum sobre el cas. Ximeno i Martínez són, per ara, els únics professionals dedicats a la pintura que hem trobat a Dénia, però degué haver-n'hi més, car existia una demanda local: els nombrosos inventaris de les cases de ciutadans i comerciants enriquits refereixen grans quantitats de pintures en els estudis, sales i quadres, algunes de les quals es ressenyen com importades d'Itàlia.

OBRES I PECES AL SEGLE XVIII. ELS FERNÁNDEZ DE MESA D'OLIVA

Si bé la pràctica totalitat de documents presentats al·ludeixen a les realitzacions empreses en les dècades de 1680 i 1690, també el segle vinent fou un moment de gran desenvolupament arquitectònic i artístic, un temps en què s'emprenen grans realitzacions, com a les parroquials de Dénia i Oliva, obres ben conegudes i documentades. Els documents localitzats sobre les obres portades a terme són d'un interès relativament menor al que poden presentar els anteriors, però que paga la pena ressenyar-los per la seua especificitat.

A l'arxiu de la col·legiata de Xàtiva, popularment coneguda com la Seu, es conserva un llibre de comptes que abraça des de les primeres dècades del segle XVIII fins a principis del XIX²⁸. El tenor de les anotacions i dels documents que conté donen a entendre que fou propietat, almenys durant bona part d'aquest lapse, de la branca dels Fernández de Mesa assentada a Oliva. Inclou comptes d'obres a distintes cases de la vila, liquidacions amb alguns peladors de fulla de morera, comptes de diferents arrendaments, de la soldada pagada a les criades i del que es devia a un mercader flamenc de Gandia, que els proporcionava teles i vestits. En la dècada de 1740 algun membre de la nissaga posseïa el llibre i s'encarregava dels comptes de distintes parròquies: deu tractar-se de don Simó Fernández de Mesa, plebà d'Oliva. Corresponent a aquells

26 1686, desembre 12. Dénia. Mariana Cabrera allibera a Gabriel Paradís de la paraula de matrimoni donada. AMA: protocol de Francesc Todó (1686), 040/30, s/f.

27 El 21 de novembre del 1711 és soterrat Joaquim Ximeno, pintor, marit de Maria Àngela Espinosa, natural de la parròquia de sant Andreu de València, a sant Roc d'Oliva. APAO: Quinque libri (1701-1733), fol. 407v.

28 AHGX: Llibre de comptes, caixa F 8. Les referències que ara es citen provenen de dit llibre, de pàgines no foliades.

anys apareix un registre dels distints benifets fundats a la parròquia d'Oliva per aquell temps, les partides de cera comprada per Josep Sendra, col·lector de l'església de Pego, durant 1743 i, fet que resulta més excepcional, alguns comptes de l'obra de l'església de Benumeia datats del mateix any.

El llogaret de Benumeia es trobava a les proximitats de Pego: va quedar definitivament despoblat durant el segle XIX, si bé a principis d'aquest encara subsistien algunes cases i el temple parroquial, dedicat a Sant Sebastià (SANCHIS SIVERA, 1922, p. 145). L'obra que s'hi estava realitzant durant 1743 corria a càrrec de Tomàs Oltra, un mestre de bastant relleu a la zona durant aquells anys, present en l'obra de distintes esglésies de la contrada. Desconeixem l'abast de la seua intervenció, però sí que sols durant el mes d'abril va cobrar un total de 40 lliures, a més de 5 per a comprar dos milers de rajoles, i que el primer de maig cobrà, per mitjà del seu fill Diego, 4 lliures a compte de la segona terça: la divisió del pagament en tres terces pot assenyalar un muntant total elevat, indicatiu al seu torn d'una obra de cert abast.

A finals del segle XVIII, el llibre havia acabat en mans de dona Mariana i dona Ignacia Fernández de Mesa, d'Oliva, germanes i hereves del plebà. La primera va morir cap a 1804 i la segona el 28 de gener del 1810, les dos sense descendència. Els va sobreviure una neboda, Josefa, que residia a San Felipe (Xàtiva), casada primer amb don Josep Sanchis Exea i després amb el tinent comandant de la tropa d'invàlids de la ciutat don Antonio Torres Polo, i que era tia del primer comte de Trigona. Josefa fou hereva de les seues ties, i acabà en les seues mans no sols el citat llibre, també l'arxiu familiar, que a la seua mort, el 1827, passà a mans de Joaquim Calatayud, el notari que s'encarregava de la testamentaria (Josefa havia fet hereva la seua ànima, fundant una administració eclesiàstica), que va gastar els documents, quan ja li resultaven inservibles, per a redactar en brut les minutes de les seues escriptures²⁹. I açò sortosament per a nosaltres, car si bé els protocols del notari foren destruïts, s'han conservat els minutaris, i amb ells una bona porció de documents relatius als Fernández de Mesa, d'allò més variats: des d'alguna carta personal (entre les distintes rebudes per l'esmentat don Simó, una de Manuel Maïans Ciscar), rebuts, notes, ítems de distints *quinque libris*, albarans... Un d'ells és digne de ser mencionat: el 1769 don Lluís Bertet de Porcar, de València, atorgava tenir en el seu poder 105 lliures, 18 sous i 6 diners que li havia confiat el plebà don Simó per a pagar 57 lliures, 18 sous i 6 diners a Josep Esteve, escultor, la factura de la *camilla* per al Dijous Sant, és a dir, el llit per a dipositar la imatge del Crist del sepulcre a la vetlla del Monument, i altres 48 per a pagar al daurador que s'encarregaria de la seua ornamentació³⁰. Distintes dades confirmen que la peça es destinava a l'església major d'Oliva.

29 Excepte un xicotet recull de documents que passaren a la Seu, entre ells el testament del plebà Fernández de Mesa, el de don Antonio Torres i distints arrendaments i compres de terra en Oliva. AHCX: administració de Josefa Fernández de Mesa, caixa 123.

30 Paper entre els documents que conformen AHMX: minutari de Joaquim Calatayud (1834), Lb-1422, s/f.

Tengo en mi poder ciento cinco libras, dies y ocho sueldos y seys dineros del señor don Simón de Mesa, plevan de Oliva, y son para entregar, a saver // á Joseph Esteve, escultor, 57 L 18 s 6 por las hechuras de una camilla para Jueves Santo, y las restantes 48 L al dorador de esta. Valencia, y septiembre 19 de 1769.

Don Luis Bertet de Porcar.

Son 105 L 18 s 6.

Aquesta referència permet esclarir l'autoria i la cronologia de la peça, que encara es conserva en dita parròquia. D'ella se sabia, fins ara, que s'havia sufragat amb els diners llegats pel beneficiat mossèn Josep Vicent Vives en 1768: que Fernández de Mesa siga qui pague les quantitats assenyalades cobra sentit si es considera que havia estat nomenat com un dels marmessors en el testament d'aquell (COTS MORATÓ, 1989, p. 75, p. 82, p. 197). No s'assenyala la identitat del daurador, però sí la de l'escultor. Així i tot, cal prendre la referència amb cura. El primer impuls és atribuir l'obra al prestigiós Esteve Bonet, actiu contemporàniament: no obstant, el seu complet *Llibre de la veritat* no parla de cap obra realitzada per a Oliva per aquells anys, ni cap cobrament per algun concepte que es puga extrapolar. Podria ser que, tractant-se d'una obra secundària quant al volum i al nivell de talla respecte a la seua producció habitual, la passés per alt. És quelcom, no obstant, poc probable, si es té en compte el nivell de detall que assoleixen les notes de l'escultor. Però es pot considerar una segona opció, que no es refereixa al mateix escultor: documentem un segon tallista amb el nom de Josep Esteve, sense dubte familiar del primer, actiu a València per una cronologia similar, potser un tant anterior. En un proper treball esperem aportar més informació sobre la seua producció per a la ciutat de San Felipe/Xàtiva.

CONCLUSIONS

En les pàgines precedents hem tractat de reunir i explicar de la forma més ordenada i clara possible algunes de les nostres troballes documentals que proporcionen informació sobre l'ampli camp del patrimoni artístic de la Marina Alta i la Safor durant els segles XVII i XVIII. Esperem poder seguir presentant aportacions inèdites en futurs articles: hem deixat de banda les novetats documentals referents a aspectes com l'arquitectura civil o la presència de béns artístics als inventaris domèstics, car per la seua especificitat considerem que mereixen un treball *ex professo*.

El contingut del present article tracta d'un tema i d'un marc cronològic i geogràfic entorn del qual s'ha investigat amb resultats satisfactoris, com demostren nombrosos estudis de qualitat (el màxim nombre dels quals hem tractat de citar, quan el cas ho permetia), però que encara presenta vies d'investigació inèdites. Pensem que admet ser treballat de forma més intensa, i que quan aquest treball es realitze, encarant-se especialment des de l'escorcoll documental, sense dubte presentarà resultats sorprenents, com s'ha tractat d'exemplificar ací. En aquest respecte, manca una base de la qual partir, un treball sintètic i sistemàtic en clau comarcal que ajude a integrar l'estudi de la producció artística d'aquestes comarques en el relat més ampli de la història

de l'art valencià. Amb el present seguit de notícies preteníem donar a conèixer algunes dades clau que contribueixen al major coneixement del patrimoni més proper, tractant d'aportar modestament el que els nostres coneixements ens permeten vers el camí d'eixa síntesi que esperem i desitgem.

ANNEX DOCUMENTAL

Document 1. 1655, juny 27. Xàtiva. Capítols entre el guardià del convent franciscà d'Oliva i els obrers Josep Navarro, de Xàtiva, i Jaume Pou, de Carcaixent, per a l'obra del cor de l'església de Santa Maria del Pi. APPV: protocols de Gaspar Pavia (1653 i 1655), 19.621, s/f.

Die XXVII, mensis junii, anno a Nativitate Domini MDCL quinto.

Anno a Nativitate Domini millesimo // sexcentesimo quinquagesimo quinto, die vero intitulado vigesimo septimo mensis junii, nosaltres, Jusep Navarro, de la present ciutat de Xàtiva, y Jaume Pou, de la vila de Carcaixent, respectivament habitants, los dos junts y cascu de per si, de nostron (sic) grat y certa sciència, etcètera, prometem y ens obligam al convent y frares y síndich de Nostra Señora del Pino de la vila de Oliva, absent dit convent, frares y síndich, lo notari infrascrit per aquells stipulant, etcètera, y present lo pare fray Agostí Barberà, guardià de dit convent y frares, y acceptant, etcètera, de fer lo cor de la església de dit convent // de Nostra Senyora de Pino de la orde del pare seràfich sent Françès de dita vila de Oliva, en lo modo, forma y manera, y per los presents capítols davall continuats y escrits en llengua castellana declaradors, los quals són del thenor següent:

Capítulos echos y firmados entre partes del convento y frayles y síndico de Nuestra Senyora del Pino de la villa de Oliva, de una, y Jusepe Navarro de la ciutat de Xàtiva y Jayme Pou de la villa de Carcaixent, albanyiles, de otra, sobre la obra del coro de dicha iglesia. //

Primeramente, se ha capitulado que dichos Jusepe Navarro y Jayme Pou tengan obligación, como con el presente se obligan, ha hazer el arco que venga a nivel de las puertas de la entrada del coro y campanario, desasiendo lo que fuere necessario de los estrivos echos, y si fuere necessario desaserlos todos para siguridad de la obra, que se desagan, y al arrancar de los arcos de ha de haser su cornisa, alquitrave y pilastras conforme lo pidiere el arte a lo moderno, con advertençia que la casar del arco ha de estar trepada.

Item, se ha capitulado entre las // dichas partes que a la entrada de dicha yglesia, a las dos partes, han de haser los dichos albanyiles un arco con sus pilastras asta nivel del coro, y si no fueren menester dichos arcos tengan obligación, como con el presente capítulo se obligan, a mejorar dicha obra en otra cosa.

Item, está capitulado entre las dichas partes que los dichos albanyiles tengan obliga (sic) de hazer, com (sic) con el presente se obligan, de hazer una bóveda de algive con lunetas, encarreronar de ladrillo y paymentar de sembradillo.

Item, está capitulado que dichos albanyiles tengan // obligación, como se obligan, de reparar dicha obra de la bóveda por baxo de yeso blanco con faxas a lo moderno, conforme se usa, y en el medio de ella se ha de poner un florón redondo de quatro palmos en quadro, con sus relieves, de la mesma forma y manera que está echo el de la Murta, y reparar todo lo que dije, el coro de arriba abaxo, y correr una moldura de las pilastras a toda la rededor, desde el coro a nivel, dórica o la que mejor pareciese, según arte a lo moderno, proporcionada a la demás obra su cornisa, que arrancará del arco, que sea todo una muestra // con la que rueda.

Item, es condición que nosotros dichos albanyiles tengamos obligación de hazer, como nos obligamos, al arco del coro, de hazer una moldura dórica con su alquitrave y caydas, y lo mesmo a los arcos de las capillas, que corra todo alrededor de baxo el coro.

Item, es condición que nosotros, dichos albanyiles, tengamos obligación como nos obligamos de acentar la rexa que diere el dicho padre guardián para el antepecho del coro, con la curiosidad que pide la otra obra.

Item, es condición que nosotros, // dichos albanyiles, tengamos obligación de hazer, como nos obligamos de hazer, encima del coro otra bóveda conforme la de baxo, y el florón de en medio, si le pareciere al padre guardián que sea de madera, pagándolo su paternidad se hará, y si ha de ser de yeso conforme el de la bóveda de baxo el coro le hemos de haçer nosotros a nuestras costas. La qual bóveda ha de ser doble.

Item, es condición que nosotros, dichos albanyiles, con la presente capitulación nos obligamos ha reparar así la bóveda como todas las paredes del coro, puertas de entrada de dicho coro y campanario, con sus faxas // cortadas, y haçer una cornisa y alquitrave por todo el [?] del coro a lo moderno, conforme lo pidiere el arte, proporcionadamente, de tal manera que así la bóveda de baxo como la de arriba guarden una proporción y uniformidad, a uso de buenos maestros.

Item, es condición que nosotros, dichos maestros, tengamos obligación de hazer, como nos obligamos de hazer, a la entrada de la puerta del claustro a la capilla del coro, un arco lo más alto que pueda, la qual puerta ha de quedar muy bien luçida, con sus faxas y la cara del arco trepada. //

Item, es condición que nosotros, dichos albañiles, tengamos obligación de hazer, como con el presente nos obligamos, una escalera, según la proporción que pide el espacio del puesto, con su rellano.

Item, es condición que nosotros, dichos alvaniles (sic), tengamos obligación de hazer, como nos obligamos, una buelta de pastera de ladrillo con su cornissa y friso alrededor con la curiosidad que pide el puesto de la entrada del coro, con su floroncillo en medio, y faxas cortadas, que esté conforme a lo de dentro. //

Item, es condición que nosotros, dichos albañiles tengamos obligación de haser, como nos obligamos, en lo restante de la dicha entrada del coro, otra bóveda llana, mediarla con un tabique, paymentarla con calejones (sic) de ladrillo, abrir una ventana a la plaça, asentarla ventana y puerta a dicha celda y luzirlo todo con yesso y cal.

Item, es condición que nosotros, dichos albanilles (sic), tengamos obligación de haser, como nos obligamos, en la capilla que sube del coro al campanario, bóveda conforme las demás capillas de la iglesia, // paymentar y luzirla toda de la misma manera que todo lo demás de baxo del coro y abrir una ventanilla pequeña para que pueda dar luz para registrar el officio divino, y también paymentar dicha bóveda certa [?] ³¹ la de la entrada del coro.

Item, es condición que nosotros, dichos maestros, tengamos obligación, como nos obligamos, de dexar acabada dicha obra con toda perfección a lo moderno, a uso y costumbre de buenos oficiales, y si vista y reconocida por buenos maestros se hallare estar falsa y no conforme arte y las presentas capitulaciones, estaremos obligados nosotros, dichos albanilles (sic), a desaserla // y bolverla a hazer nueva a nuestras costas y gastos.

Item et ultimo, es condición que nosotros, el síndico y padre guardián de dicho convento tengamos obligación, como nos obligamos, de dar y entregar todo el pertrecho que menester fuere para dicha obra puesto al pie de aquella, esto es, desde la puerta de la portería hasta la esquina del campanario, declarando por pertrecho ladrillo, yesso, argamassa y la madera para los bastimentos.

Item, es condición que nosotros, los dichos padres guardián y síndico, tengamos obligación como nos obligamos a pagar dichos albanilles (sic) por las manos // y gastos de dicha obra y precio de aquella ciento y ochenta libras en moneda de este reyno de Valencia, poco a poco.

Item, es condición que nosotros, dichos albanilles (sic), tengamos obligación, como nos obligamos, a poner en dicha obra todo lo demás de pertrechos fuera de lo que toca a talla, como son capaços, carruchas, cuerdas, cántaros y toda cossa que diga a talla, sin tener obligación dicho síndico y padre guardián de darles ninguna otra cossa más que la cantidad de ciento y ochenta libras y los pertrechos arriba contenidos.

Los quales capítulos (sic) <fueron> lehdos en presencia de dichas partes y bien entendidos por cada una de aquellas, para cuyo cumplimiento obligaron, esto es, los dichos síndico y guardián, en nombre de sus officios, todos los bienes de dicho convento, muebles y rayces, etcétera, y los dichos Jusepe Navarro y Jayme // Pou obligaron de la misma manera todos sus bienes muebles y rayces, etcétera, asiendo dicha obligación la una parte a la otra y la otra a la otra *ad invicem et vicissim et vissa versa* (sic), *etcetera*, y para seguridad de todo lo dicho los dichos Jusepe Navarro y Jayme Pou dieron en fiador y principal obligado junto con ellos, sin ellos, etcétera, *et insolidum* a Pedro Aliaga, labrador de la presente ciudad, el qual <fue> interrogado por mí, el notario y escrivano abaxo contenido, si era certero // de hazer dicha fiança y principal obligación junto con los dichos, sin ellos *et insolidum*, el qual respondió que sí, por lo qual obligaron todos sus bienes muebles y rayzes, etcétera, en favor de dicho

31 És difícil, per la grafia, interpretar el terme. Sembla escriure's *cerla* o *certa*, que en principi no tenen sentit amb el contingut: seria lògic que la paraula fos *cómo*.

convento y frayles, y renunciaron a los beneficios de sedir (sic), dividir y partir las acciones, y a la ley, etcétera, y al fuero de Valencia, etcétera. De todas las quales cosas a rrequirimiento (sic) de dichas partes recibí auto público en la dicha y presente ciudad de Xàtiva, en los día, mes y año // arriba escritos, siendo presentes por testigos Luys Faura y Jusepe Blasco, labradores del lugar de la Granxa, contribución de dicha ciudad, vecinos y moradores.

Document 2. 1685, gener 13. Dénia. Escriptura de cessió de la capella de la Mare de Déu dels Dolors per les monges agustines descalces del convent de Nostra Senyora del Loreto a la reina mare Mariana d'Àustria. AMA: protocol de Francesc Todó (1685), 040/29, fols. 26v-30r (factici).

Die XIII, mensis januarii, anno a Nativitate Domini MDCLXXXV.

In Dei nomine, amen. Noverint universi quod nos, reverenda mater soror Theresia a Jesus, priorissa conventus et monasterii Virginis Marie a Loreto, presentis civitatis Denie, ordinis excelsiatis sancti patris Augustini, mater soror Maria a Incarnatione, suppriorissa dicti conventus, mater soror Anna Maria a Santissimo Sacramento, soror Catherina a Ascensione, soror Silvestra Sancti Joseph, soror Jertrudis Sancti Francisci, soror Maria a Jesu Pauperis, soror Hieronima Puris- // sime Conceptionis, soror Josepha Sanctissime Trinitatis, soror Anna a Dei Mater, soror Magdalena Angelorum, soror Vicentia a Jesu Maria, soror Esperantia a Jesu Maria, soror Antonia a Sanctissimo Sacramento et soror Gaudencia a Sanctissima Trinitate, omnes moniales professe dicti almi conventus, convocate et congregatae simbalis sono (pro ut moris est) in gradu eiusdem, ubi pro similibus aliis ut per agendis negotiis solite sumus convocari et congregari, totum que dictum conventum representantes, confittentes et asserentes nos in presenti congregatione fore, et esse maiorem et saniolem partem monialum votantium // iam dicto conventus, unanimes et concordantes, et nemine nostrum discrepante. Attendentes et considerantes serenissimam dominam reginam donam Marianam de Austria, ob nuptias contractas cum Philipo Quarto (felicitis recordationis), serenissimo hispaniarum rege, postquam ventis a multo tempore vela, dedit quinta die septembris, anno domini millesimo sexcentesimo quadragesimo nono, in hac civitate, in terram se a bireme eiecit, et ad portum confugit, qua de causa se dignavit, die octava dictarum mensis et anni, in conventum Virginis Marie a Loreto presentis civitatis ingredi // ad conventum et moniales tot onoribus condecorare. Promissionem faciens dictis monialibus, ut si eveniret tempus demonstrationes ageret de tanto et incomprehensibili gaudio, quod dignum videtur ut omnibus patet, quia cum a don Gregorio Palmir, presbitero, sindico dicti almi conventus, relicarium in quo Eucharistie sacramentum collocatur ei traderet. Sine mora, vigesima octava die aprilis anno domini millesimo sexcentesimo octagesimo quarto, aurifici sue regie maiestatis iussu ut aliud consimile relicarium ad Eucharistie sacramentum collocandum, reservando se quod dictus don Gregorius Palmir // obtulit fabricasset, et quia

notescat fabricam dicti regii relicarii finitam fore, et non sit dignum ut tante pietatis miraculum, nech donum tam reale et supernum remunerationi careat. Id scirco omnes simul et quelibet nostrum vice et nomine dicti nostri conventus et monialium eiusdem, damus, donamus, concedimus serenissime maiestati domine domne Mariane de Austria, regine matris, licet absenti, nottario tamen, etcetera, estipulante, etcetera, et successoribus suis sacellum sub invocatione Virginis Marie sub titulo *de la Soledad*, constructum in ecletia suppradicti almi conventus, versus septentrionem, ad latus // anguli dicte ecletie, quod ad huiusmodi effectum fabricatum fuit cum armorium regio escuto in exelsu gravato, nech non intuitu gratiarum actione, premittimus predictae serenissime domine domne Mariane de Austria, regine matris, eius vita durante, festum collere eumque vigesima secunda dir mensis aprilis, die Virginis Maria sub dicta invocatione *de la Soledad*, anno quolibet, in presentia et asistente sacro sancto Eucharistie sacramento celebrare, et post regie maiestatis felicissimos dies, tertia die novembris dies post comemorationem defunctorum in perpetuum anno quolibet perpetuale sive ani- // versarium pro eius anima, et serenissimi domini nostri regis Caroli Secundi (quem Deus ad sanctam fidem augendam custodiat) et predecessorum eiusdem. Hanch autem donationem et sacelli concessionem cum premissione predicta ineuntes supplicationi iam dicte serenissime domine domne Mariane de Austria, ut eam acceptare valeat, facimus una cum omnibus iuribus, etcetera, de quibus, etcetera, et quibus, instituentes, etcetera, ad habendum, etcetera, pro ut melius, etcetera, promittentes, etcetera, facere, habere, thenere, etcetera, et thenemur de firma et legali evictione huius modi donationis, etcetera, ita quod, etcetera, et pro predict- // tis, etcetera, obligamus omnia et singula bona et jura nostra, et seu dicti nostri conventus habita, etcetera. Actum in gradu conventus Virginis Marie a Loreto, urbis Denie, etcetera.

Testes doctor don Michael Mulet, presbitter, vicarius perpetuus ecletie parroquialis urbis Denie, et don Gregorius Palmir, etiam presbitter, predictae urbis habitatores.

Document 3. 1686, octubre 18. Dénia. Les monges del Loreto de Dénia atorguen haver rebut les dos custòdies que havia restaurat i fet, respectivament, la reina mare Mariana d'Àustria. AMA: protocol de Francesc Todó (1686), 040/30, fols. 272r-274v (facticis).

[272r] Año del nacimiento del señor de mil seiscientos ochenta y seis, en el día de san Lucas evangelista, que contamos diez y ocho de octubre, convocadas las reverendas madres sor Theresa de Jesús, priora en el convento de Nuestra Señora del Oreto, de religiosas agustinas descalzas de la presenta ciudad de Dénia, sor María de la Encarnación, sup- // [272v] priora, sor Anna María del Sacramento, sor Silvestra de San Joseph, sor Gertrudis de San Francisco, sor María de Jesús Pobre, sor Geronyma de la Concepción, sor Josepha de la Santísima Trinidad, sor Anna de la Madre de Diós, sor Vicenta de San Pablo, sor Magdalena de los Ángeles, sor Atha-

nasia de San Joseph, sor Vicenta de Jesús María, sor Esperansa de Jesús María, sor Anna Gaudencia de la Santíssima Trinidad, la mayor parte de las religiosas de dicho convento, y el notario, escrivano público, y testigos de juro escritos, en la puerta de la clausura de dicho convento // [273r] compareció el licenciado don Gregorio Palmir, presbítero, síndico y procurador de dicho convento, el qual presentó dos cartas, la una de tres de julio pasado del corriente año, de la excelentísima señora doña Elvira Ponse de León, marquesa de Valduesa, en que dize haverse entregado la custodia que la reyna madre, nuestra señora (que Dios guarde) mandó fabricar de limosna para el convento, y la que el convento imbió a su magestad, a la excelentísima señora marquesa de Guadaleste (sic); y la otra, de veynte y ocho de agosto más cerca pasado, de dicha excelentísima señora marquesa de Guadaleste (sic) // [273v] en que dize haver entregado ambas custodias a don Isidoro Matheu y Silva para que las entregase a la persona que deputase para ello el convento. Que por tanto, según el thenor de dichas cartas, havia recibido ambas custodias de mano de dicho don Isidoro Matheu y Silva, y para cumplimiento de su entera obligación aquellas entregava en presensia del notario (sic) y testigos susodichos a la reverenda madre sor Theresa de Jesús, priora, y a toda la referida comunidad, que presentes contestaron haver recibido assí la custodia grande, de hermosa fábrica- // [274r] ca, que su magestad se ha dignado a favorecer a la Virgen del Oreto, nuestra madre, don de una tan soberana señora, como la pequeña, aderesada como se contiene en las susodichas cartas, las quales recibieron con la humildad y veneración que da lugar su profesión, y deprecando por la salud y dilatada vida de su magestad. De todo lo qual, haviéndome requerido, hize la presente carta en la puerta principal de la clausura del convento de Nuestra Señora del Oreto de Dè- // [274v] nia, los día, mes e año susodichos, siendo presentes por testigos el licenciado Phelipe Vives, presbítero de Dénia, y Juan de Anderica, labrador de la villa de Oliva, respectivamente vezinos y moradores.

BIBLIOGRAFÍA

- CHABÁS, R. (1874) *Bosquejo histórico de Denia*, Valencia, Hijo de F. Vives Mora.
- CORBALÁN DE CELIS Y DURÁN, J. (2021) «Aportación documental a la retabística valenciana del siglo XVII y principios del siglo XVIII. Imagineros, doradores y pintores», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XCVII, pp. 223-272.
- COTS MORATÓ, F. (1989) *Estudio histórico-artístico del templo de Santa María la Mayor de Oliva*, Oliva, Ajuntament d'Oliva.
- GISBERT SANTONJA, J. A. (dir.) (1991) *El llegat de l'església de Dénia*, Dénia, 1991.
- GONZÁLEZ TORNEL, P. (2005) *Arte y arquitectura en la Valencia de 1700*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- GONZÁLEZ TORNEL, P. (2010) *José Mínguez. Un arquitecto barroco en la Valencia del siglo XVIII*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I.

- LÓPEZ AZORÍN, M. J. (2006) *Documentos para la historia de la pintura valenciana del siglo XVII*, Madrid, Caylus.
- MORERA BERTOMEU, V. i CARDONA BALLESTER, A. (2014) «Història del culte a la Mare de Déu de Rebollet», *Cabdells* XII, pp. 67-102.
- PINGARRÓN, F. (1998) *Arquitectura religiosa del siglo XVII en la ciudad de Valencia*, València, Ajuntament de València.
- SANCHIS SIVERA, J. (1922). *Nomenclator geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*, Valencia, Tipografía Moderna.
- SESER PÉREZ, R. i CANET LLIDÓ, V. (2005) *El convent de les agustines de Dénia i la Santíssima Sang. 400 anys de presència a Dénia*, Dénia, Ajuntament de Dénia.

ARXIUS CONSULTATS. SIGLES

- Arxiu Municipal d'Alzira (AMA)
- Arxiu Parroquial de l'Assumpció d'Oliva (APAO)
- Arxiu de Protocols del Patriarca de València (APPV)
- Arxiu Històric Municipal de Xàtiva (AHMX)
- Arxiu Històric de la Col·legiata de Xàtiva (AHCX).

DOCUMENTS CITATS

- APPV: protocols de Gaspar Pavia (1653 i 1655), 19.621.
- AMA: protocol de Francesc Todó (1685), 040/29.
- AMA: protocol de Francesc Todó (1686), 040/30.
- AMA: protocols de Francesc Todó (1690), 040/32.
- AMA: protocol i rebedor de Francesc Todó (1697), 040/34.
- AMA: protocols de Josep València (1701), 040/37.
- AMA, protocols de Josep València (1701), 040/37.
- APPV: protocols de Vicent Clara (1703), 10.442.
- APAO: *Quinque libri* (1701-1733).
- AHCX: Llibre de conteres, caixa F 8.
- AHCX: administració de Josefa Fernández de Mesa, caixa 123.
- AHMX: minutari de Joaquim Calatayud (1834), Lb-1422.